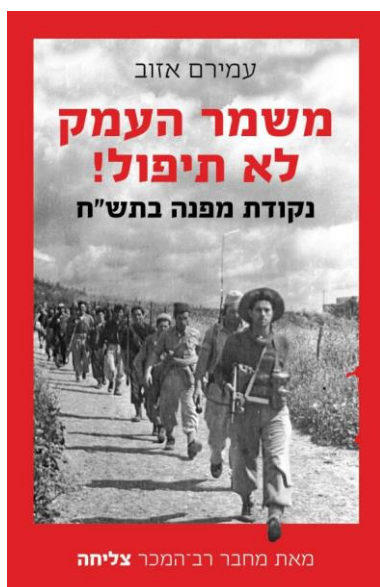

משמר העמק לא תיפול! נקודת מפנה בתש"ח

עמירם אזוב

סקירה: יוסי בן ארצי

קרבות משמר העמק במלחמת הקוממיות זכו לתשומת לב מרובה יחסית בהיסטוריוגרפיה של אותה מלחמה, ולביטויים אחרים של הנצחה בתחומי הספרות והייצוג בנוף העכשווי של העמק. למסייר ברחבי הגרעין הוותיק של הקיבוץ, לנוסע או להולך בגבעות שמעליו, בהר הגעש, במערת הפלמ"ח או במוזאון גיוערה, מיוצגת המערכה על משמר העמק ועל המרחב העוטף אותה בשלטים, אנדרטאות ומיצגים. כבר בימי המערכה עצמה תיעדו אנשי הקיבוץ את החווייה הקשה שעברה עליהם, וסמוך לאחריה נאספו עדויות רבות שנשמרו בארכיון הקיבוץ. ספר ראשון שייצג את אותה חווייה, משמר העמק במערכה, הופיע כבר ב-1950, ובספרות המחקר

והכתובה על מלחמת הקוממיות הופיעו בעשורים שלאחר מכן מאמרים, כגון זה התורתי של יצחק שדה ב"מערכות" 1950, ואלו הטקטיים-מערכתיים של אלחנן אורן מאוחר יותר. ספרים כוללניים על התקופה והמלחמה הקדישו מקום נכבד למשמעות הקרב על משמר העמק (כגון ספריהם של נתנאל לורד, בני מוריס, יואב גלבר ועוד). מה אם כן נותר לו, לכאורה, להיסטוריון להוסיף על כל אלה? האם לא "הכל" כבר נכתב, ואפילו הוסרט (ומעט 'שוחזר' על-ידי חבר הקיבוץ יואל לוטן), תועד ולוקט על-ידי חברי הקיבוץ, לוחמים מהיחידות המשתתפות, חוקרים וסופרים? מסתבר שלא. לא רק שלא הכל כבר נאמר ונכתב, אלא שגם לאחר קריאת הספר שבפנינו, עולות וצצות עוד סוגיות עומק שנתרו לו לדור הבא לענות בהן: היבטים פסיכולוגיים, חברתיים, אמנותיים, ואפילו פוליטיים וצבאיים, המבצבצים מבין דפי הספר, ימתינו עוד דור אחד לפחות עד שיוכלו להיחקר ללא מורא של אלו שחיים עדיין בקרבנו, ושומרים על הנרטיבים שטיפחו ולאורם חיו את התקופה ואת השנים שלאחריה.

אזוב, ע' (2013). **משמר העמק לא תיפול! נקודת מפנה בתש"ח**. תל-אביב: דביר, ורמת אפעל: המרכז לחקר כוח המגן.

ד"ר עמירם אזוב, אורנים, המכללה האקדמית לחינוך
פרופ' יוסי בן ארצי, אוניברסיטת חיפה

במיוחד קשה לו עדיין, לחוקר בן ימינו, אם הוא עצמו "עצם מעצמות" הנרטיב, בן וחבר בקיבוץ שחי את ההיסטוריה שלו יומיום, ומהלך בקרב מחולליה וקרוביהם. משימה לא קלה נטל על עצמו אפוא עמירם אזוב, בנו של מפקד עמדה 7 משה אזוב ז"ל, שמן הסתם לא שיער בימי האימה של ההפגזות על הקיבוץ, כי בנו יהיה לימים מי שינסה להתמודד עם המערכה על משמר העמק שלא דרך משקפת השדה שלו, או שלא רק בעיני הקהילה והיישוב שלהגנתם לחם.

אכן, עמירם אזוב, בן וחבר הקיבוץ, ניסה לשוות לספרו זה פנים אחרות מן המקובל, אף כי גם הוא מתקשה להתנתק מגאווות היחידה של הקיבוץ, מתחושת הייחודיות של המערכה עליו, ומאהבתו הגדולה והמושרשת לקיבוץ ולחבריו, כאז כן היום. כהיסטוריון וחוקר חרוץ שלא משלים מלאכתו בטרם נדמה לו כי לא נסתרה ממנו אף לא טיפת מידע על התופעה הנחקרת, הוא ניגש להתמודד עם אתגר לא קל: לספר לאנשי משמר העמק על עצמם.

תכונותיו כחוקר בעל כשרון כתיבה ויכולת ליקוט מידע נתגלו כבר בספרו צליחה על מלחמת יום הכיפורים, ובספריו שטרם פורסמו, שנכתבו במסגרת מחלקת ההיסטוריה של צה"ל, על הימים שקדמו לה בפיקוד הדרום. בספרו זה, אזוב בדק כל מקור אפשרי בארכיוני צה"ל, ההגנה, בית יגאל אלון, יד טבנקין, בארכיון קיבוץ משמר העמק ובזה של שכנו - הזורע, והשתמש במקורות ועדויות של הצד הערבי והבריטי, שלא להזכיר כמובן את עשרות המאמרים, הספרים וקטעי העיתונות הרלוונטיים. שימוש מיוחד נעשה בספר זה בראיונות בני הזמן, ובכאלה שהוקלטו ותועדו רק שנים לאחר המלחמה, כשלמתראיינים הייתה כבר פרספקטיבה של זמן, ולצידה זיכרון מוכוון מטרה.

ייחודו של ספר זה בהשוואה לספרי מערכה לוקליים אחרים, הוא בשיטה בה בחר החוקר לגולל את סיפורם של 11 ימי המערכה באופן כרונולוגי לכאורה, אך סינכרוני במהותו. הימים, ולעתים הדקות, מתוארים כביכול באופן התפתחותי, אך מועשרים על-ידי התבוננות מעמיקה בכלל המשתתפים במערכה באותם ימים ודקות, כמקשה אחת ולא בהפרדה מתודית: הצד היהודי, הצד הערבי, הבריטים, גורמים חיצוניים וכו', כמקובל לעתים רבות בכתיבה היסטורית שיטתית, המפרידה ומעמיקה באפיון כל צד לחוד בהתאם למקומו במהלך היסטורי מסוים.

השימוש הרב בזיכרונות, ביומנים, במסמכי ארכיון, שחלקם כוללים דיווחים שוטפים מהשטח, בעיתונות, ובכל החומרים שלוקטו בשנים שלאחר מכן, מעניק לקורא חוויה "השתתפותית" בקרבות על משמר העמק. הלחימה איננה הופכת לעיקרו של הספר למרות שכותבו הוא היסטוריון צבאי. הלחימה היא הרע הבלתי נמנע של המציאות האנושית של המשתתפים בה, ובה בעת מועברת לקורא ברוחב ריעה המעמיד אותה במקומה הנכון במציאות היסטורית רחבה יותר, זו של הממד הפוליטי, הצבאי הרחב, התקשורת, וזו של המתבונן בה מכל צדדיה.

לא די לו לכותב בתיאור כרונולוגי יבש של התפתחות המערכה ושלביה, מיום ליום ומשעה לשעה, מצנות היסטוריונים מקובלת. הוא מבקש להנעיל לקורא את "נעלי

הזמן", לאפשר לו להיות שותף לתחושותיהם של חברי הקיבוץ והיחידות שהשתתפו בקרבות מצד אחד, ומצד שני הוא מגיש לקורא גם משקפת מכיוונו של האויב, זה הצבאי כמו גם זה האזרחי, השכן הטוב עד לראשיתם של מאורעות המלחמה. ניכר כי המחבר הוא יורש נאמן של ה"סוציאליזם הביטחוניסטי" מבית מדרשו של משמר העמק: שוחרי שלום, שכנות טובה, אחוות עמים ותיקון עולם מחד גיסא, ולצידם נחישות וקשיחות חסרת פשרות, כשמדובר בהתקפה על הבית מאידך גיסא, כזו שמביאה על השכנות הטובה ועל אחוות העמים קטסטרופה (נכבה) וחורבן עד.

סילוקם של הכפריים הרבים מאזור משמר העמק, הביזה וההשתלטות על אדמתם ורכושם, לא מתקבלים על ידו בשוויון נפש כלל וכלל. אדרבה, ניכרת גם אמפתיה לגורלם. אך מנגד מקופלת בין השורות גם שביעות הרצון של קיבוצי הסביבה ויישוביה על התמורות הכבירות שהפכו את מרחב משמר העמק למרחב יהודי מובהק, מרחב שקמו בו עד מהרה מושבים וקיבוצים נוספים. לא רק אימת הכוחות ה"זרים" ותותחיהם סרה, אלא גם הצורך להמשיך ולחיות בצל סכנה עתידית כלשהי משכנים קרובים שנספחו למלחמה, גם אם בעל כורחם.

קרבות משמר העמק נחשבים לשלב מכריע ולנקודת מפנה במלחמת הקוממיות. ישנה לעתים הגזמה בהצמדת התואר "מכריע" ו"נקודת מפנה" למערכה זו או אחרת, בעיקר בזו שרבו בה נקודות מפנה משמעותיות. בראשית אפריל 1948, לאחר סופו של מרס "השחור" ואובדן השיירות ליחיעם, לירושלים ולגוש עציון, ולאחר חודשי התשה בחזיתות עירוניות וכפריות, התלקחה סביב הקיבוץ מערכה צבאית של ממש בין כוחות סדירים במונחי הזמן. דווקא מעיון במחקרו של אזוב, לא מוחוויר די הצורך מדוע נבחרה משמר העמק על-ידי קאוקגי בפרק הזמן המסוים ההוא, כיעד שסביבו רוכזו כמעט חטיבה שלמה וכוחות עזר לצידה. מצבו האישי-פוליטי, מצב המערכה בירושלים, הערכת מצב שגויה שלו, כולם שימשו במעורב כדי להביאו להציב את כוחותיו בגבעות שמעל הקיבוץ, בתקווה שזה יינגף בקלות מלפניו.

היחוס האסטרטגי שמעניקים חוקרי הקרב למשמר העמק, ואזוב בתוכם, מפוקפק משהו. שליטה בקיבוץ זה לא מקנה יתרון אסטרטגי בואכה חיפה לכאורה, ואין בה כדי לנתק את דרך התעבורה של ואדי מילק, שכן הזורע, ובעיקר יקנעם ורכסי הכרמל הם ששולטים על מעבר זה. הכפר אום אל-זינאת "רכב" על מעבר בת שלמה-יקנעם, ששימש ציר תעבורה בימי מצוקה בכביש חיפה-תל אביב, וגם הוא לא הפריע לאיש עד שהשתלטו עליו רק ב-15 במאי. דומה שבבחירת משמר העמק לא היו לקאוקגי תכניות מרחיקות לכת כל כך, שהוצגו לימים ככאלה, בין השאר כדי להעצים את חשיבות המערכה על הקיבוץ, הן מצידו הן מצד המתגוננים. כך או אחרת, "צבא ההצלה" ומפקדו קאוקגי שנחלצו לעזרת הצד הפלסטיני במערכה הקרבה על ארץ ישראל ועל תכנית החלוקה ויישומה, נערך בכוח חסר תקדים במובנים של סדר כוחות, אמצעי לחימה ונשק מסייע כבד ברוח הזמן. מולו עמדו אנשי הקיבוץ במגננה עקשת ובהקרבה עצמית על ביתם, ולעזרתם חשו יחידות שדה שונות: ח"יש העמק-גולני, הגדוד הראשון של הפלמ"ח, יחידות קטנות יותר של הגדוד השלישי, כרמלי

ואלכסנדרוני, ואפילו פועלי חיפה ומתנדבים אחרים. מרחב הגבעות המיוערות בימינו, שכונו אז "שולחן החול" של ג'וערה, בסיס הכשרת המפקדים של "ההגנה", חווה מהלכי צבא שטרם נראו עד אז: הפעלת מסגרות לחימה פלוגתיות וכמעט גדודיות, התקפות סדורות, ריכוך מטרות, תמרון כוחות בעזרת איגופים, הטעיות, מארבים וחסיונות, וכמובן הסתערות מצח. אלו היו אכן חידושים ששינו את פני הפעלת הכוח וארגון המערכה בצד היהודי בכל הארץ. התוצאות היו חד משמעיות, ומכאן הקיבוע ההיסטוריוגרפי של חשיבות המערכה על הקיבוץ, שהייתה בדיעבד למערכה על רמת א-רוחה (מנשה), במרחב שבין הקיבוץ ובין הרכסים הסוגרים על ואדי ערה ממערב. יחידותיו של קאוקג'י הובסו, הונסו, והכפריים שבין אבו זריק בצפון, ריחניה וכופרין בדרום, מנסי ולג'יון מצפון – הפכו לפליטים. בה בעת התנהל במרכז הארץ מבצע "נחשון", במהלכו הושגו הישגים דומים של השתלטות על שטחים, משלטים, כיבוש כפרים ומנוסת תושביהם, והעיקר - הועברו שיירות האספקה לירושלים. מבצע "נחשון" אף קדם ביומיים למערכה על משמר העמק, ונקודת המפנה בהיסטוריוגרפיה של המלחמה מיוחסת לו בצדק במידה מרובה יותר מלזו של משמר העמק. בכלל, נקודות מפנה עוד באו ותכפו על אותה מלחמה, ורבים אוחזין ב"תהילת המפנה" שחוללו בה. טירת צבי כבר בפברואר 1948 השתיקה את גזרת בית שאן עד מאי, טבריה נפלה לידי היהודים ב-18 באפריל והייתה "הראשונה" להיווצרות הפליטות העירונית, המערכה על הכפרים הושה וכסאייר (המכונה "קרבות רמת יוחנן", כאילו אושה וכפר המכבי לא היו שם) נערכה במקביל לסיום זו של משמר העמק, "המפנה של חיפה" בא ב-21/2 באפריל, וכך הלאה: צפת, עכו, ואז הפלישה ו"נקודות המפנה" בדגניה, מלכיה, אשדוד, משמר הירדן, כיבוש לוד ורמלה, שלא לדבר על באר שבע ומבצעי אוקטובר 1948. כל אלה היו קרבות הכרעה, מערכות שעיצבו את פני הגבולות החדשים שמעבר לגבולות החלוקה. בצדק הגדיר יואב גלבר בספרו החשוב קוממיות ונכבה, נקודות מפנה שאינן צבאיות בהכרח, אלא דווקא תפיסתיות יותר בהפעלת המערכת הצבאית היהודית, ובהתפתחויות פוליטיות ואחרות. הצורך האובססיבי כמעט ליחס לקרב על משמר העמק תפנית היסטורית, דווקא ממעט מעוצמת הנחישות, הגבורה, היוזמה והתמרון שהתגלתה כפי שהיא, ללא פראזות ועטיית של הילת הכרעה מיותרת.

מושג אחר שהמחבר מאמץ, "מלחמת האזרחים", עוטה מטען היסטוריוגרפי שנוי במחלוקת לגבי תקפות הגדרתו במקרה הארצישראלי. טבעו אותו מקצת מחוקרי תולדות המלחמה, שתרמו אחר מונח מתאים לשלב שבין ה-29 בנובמבר 1947 להכרזה על הקמת המדינה ולפלישת צבאות ערב ב-15 במאי 1948. מה שם יקראו למערכה שבה נטלו חלק האוכלוסיה עצמה, יחידותיה החצי סדירות, המאומנות יותר ואלו שפחות, בעוד השלטון אורז חפציו ורק מנסה לחזור הביתה בשלום, ושיקיו מצידו אלה את דמם של אלה? תרו ומצאו, שהיו היהודים והערבים כולם אזרחים של שלטון המנדט הבריטי. הן לא הייתה זו כבר גולדה מאיר שפסקה "אני פלסטינאית!" כן, כולם היו אז פלסטינאים, יהודים וערבים, ופלסטינה/א"י שגורה על לשונם וחתומה בוויזות המסע שלהם. ברוח הזמן, וגם כיום, במבט לאחור, זהו מושג תלוש לגמרי. על הארץ וגורלה,

על תקומתה של מדינה יהודית בה או על ניסיון למנוע אותה מלקום, נלחמו יהודים וערבים, חיילים ולוחמים, ולא אזרחים, וגם לא קהילות במושג העדכני וה"מכובס" יותר של היסטוריונים המבקשים להתייחס לכל דבר באופן ניטרלי ובמונחים נקיים מנטילת צד, לכאורה כותבים הם את מלחמות ספרטה ואתונה.

מלחמת הקוממיות הייתה כשמה: מלחמה לקימומה של מדינה יהודית בארץ ישראל, ולמענה התגייסו תושבי הארץ וגם יהודי חו"ל, ואפילו גויים לא מעט. למניעת קימומה התגייסו מרבית ערביי הארץ, וערביי הארצות המקיפות אותה, כל אחת משיקוליה היא. לא הייתה זו מלחמה בין "אזרחים", מעין מלחמת מתרסים בחוצות פריז, או קרבות בין קומוניסטים וליברלים בפראג או בודפשט, גם לא מלחמה בין הצפון לדרום בארצות הברית. הייתה זו מלחמתו של היישוב היהודי בארץ ישראל ולצידו העם היהודי, ומלחמתם של ערביי ארץ ישראל והעולם הערבי לצידם. והיו מעורבים בה גורמים בין-לאומיים רבים, החל מהשלטון המנדטורי וכלה באו"ם ושליחיו. המשא ומתן לסיומה לא נערך בין אזרחיה, אלא בין מדינת ישראל החדשה ובין מדינות ערב הגובלות בה. הן לא איפשרו לאזרחים הפלסטינים להקים מדינה משלהם ברוח החלוקה. האזרחים היו כבר ברובם לפליטים בארצות אלה ובשטחי שלטון.

ברם, מוקשים היסטוריוגרפיים אלה, עליהם דרך המחבר לא בכל כובד משקלו, אין בהם כדי להסתיר את איכויותיהם הרבות של הספר ושל המחקר שקדם לו. עמירם אזור הבשיל בספרו זה קודם כל כמספר מוכשר, ההופך את כרוניקת הימים לסיפור מתח שהקורא נאחז בו ולא חדל עד תום הקריאה. הכתיבה משלבת תיאורים של מהלכים צבאיים, הנחתת הפגזות ותנועות של כוחות, אך בה בעת מביאה את קולות הקרבות מכל כיוון של המשתתפים. ילדים, נשים, לוחמים ותומכי לחימה, מבקרי חוץ ותושבים ערבים, וכל אלה בעזרת ציטוטים ממקורות ישירים: זיכרונות, יומנים, עיתונים ודיווחי מפקדים, ואפילו קולם של בעלי החיים שנלכדו ברפת. שילובם של אלה בהיסטוריה צבאית לכאורה, מעניק לספר ממד עמוק מאוד על מהותה של מלחמה ועל סבלותיה, לצד גבורותיה ותעצומות הנפש של המשתתפים בה.

חלק מן הפרקים נקראים לא רק בנשימה עצורה, אלא גם בהתרגשות עד דמעות, בשל יכולתו של הכותב לא רק להביא דברים בשם אומרם תחת האש, אלא בזכות יכולת הביטוי והאמפתיה שלו לכל הצדדים אותם חקר ולהם שימש פה נאמן למקור. המחקר ראוי להערכה רבה, בהיותו שיעון על מגוון עצום של מקורות, המלווים במפות, תמונות ואיורים הממחישים את המציאות בזמן אמת של התרחשותה.

קיבוץ משמר העמק, שהמערכה על גבעותיו ועל קיומו, זכתה כבר בעבר לתיעד ולמחקר מרובים יחסית, אך זאת הפעם, העמיד עמירם אזור יצירה איכותית בפרספקטיבה היסטורית רחבה. הוא טיפל ביד אוהבת בחומרים, והעניק לחוקרי התקופה ולמתעניינים במערכה על תקומת ישראל, ספר ייחודי במתכונתו ובעוצמת הכתיבה שלו. יש להניח שהופעתו רק תעורר עוד כותבים וחוקרים לחקתו ביחס לאתרים או לאירועים אחרים, ותעודד אחרים לעסוק במה שנובע ממנו, ושטרם הבשיל, אולי, זמן כתיבתו.